

Dik van der Meulen

Multatuli in de Oost

Beeldvorming over Nederlands-Indië in het werk van Eduard Douwes Dekker

Eduard Douwes Dekker heeft met zijn boek *Max Havelaar* in Nederland de ogen geopend voor de misstanden in Nederlands-Indië, maar dit maakt hem nog niet een Indisch schrijver betoogt Dik van der Meulen in onderstaand artikel.

Wat was Nederlands-Oost-Indië in 1839, toen het schip van de zeeman Engel Douwes Dekker op de rede van Batavia voor anker ging? Een kolonie in wording, op z'n best - slechts enkele jaren ouder dan de achttienjarige zoon van de zeekapitein die er op 4 januari van dat jaar op de wal stapte. Hoewel de Nederlanders al bijna 250 jaar in de eilandengroep actief waren, hadden ze zich in eerste instantie vooral op de handel gericht, en niet op landbezit. Al werd dat laatste af en toe wel noodzakelijk gevonden, zoals de inwoners van de Banda-eilanden ervoeren. In 1619 veroverde een VOC-strijdmacht onder Jan Pieterszoon Coen de eilanden, waarbij bijna alle Bandanezen werden vermoord of gedeporteerd. De Nederlandse bezittingen bleven echter eeuwenlang beperkt tot een flink aantal kleine en grote handelsposten.

Dat veranderde aan het eind van de achttiende eeuw met de ondergang van de VOC en de Franse inval in Nederland. Vanaf dat moment begon men zich te realiseren dat de tijd rijp was voor iets nieuws: een koloniaal systeem. De patriottische gouverneur-generaal H.W. Daendels nam dit ter hand. Het waren echter de Engelsen die het werk volbrachten. In 1811 versloegen zij de Nederlanders, om vervolgens een eind te maken aan de onafhankelijke rijken en rijkjes op Java en elders in de archipel. Zo kwam het dat Nederland in 1816, als gevolg van de Conventie van Londen (1814) in het bezit kwam van een heuse kolonie. Maar rustig was het er niet. Van 1825 tot 1830 werd de prille kolonie beheerst door oorlog: eerst de Java-oorlog, enkele jaren later gevolgd door de Padri-oorlog op Sumatra, om maar te zwijgen van de vele veroveringsoorlogen - van Nederlandse zijde - en kleinere opstanden - door de bevolking - die er plaatshadden, en die

de eilanden nog tot lang na de onafhankelijkheid van Indonesië zouden blijven bezighouden.

'Alles proza', zou Multatuli later zeggen, en inderdaad, in die harde jaren was er maar weinig te bespeuren van het met nostalgie doordrenkte *tempo doeloe*-gevoel waarmee Nederlands-Indië tegenwoordig wordt verbonden. 'Weemoedigheid' was ook niet het eerste begrip waaraan men bij Batavia dacht. De Rus Ivan Gontsjarov, schrijver van Oblomov, voer in 1853 door Straat Soenda, de zee-engte tussen Java en Sumatra. Hij ging bij Anjer aan land, maar Batavia werd gemeden 'vanwege het ongezonde klimaat'.¹ Gontsjarov was er blij om. De stad lag aan de moerassige kust van Noord-west-Java, waar niemand precies wist waar het land eindigde en waar de zee begon. Van de Europeanen die er wél heen gingen, vielen velen ten prooi aan de 'moeraskoorts', een ziekte die later bekend werd als malaria, en werd, zoals de naam al zegt, toegeschreven aan de slechte lucht.

Het aantal Nederlanders dat de overtocht naar 'de Oost' maakte, was gering. Wie zich in die vroege koloniale tijd verdiept, komt telkens weer dezelfde namen tegen. Zo vinden we in de *Beknopte beschrijving van de Nederlandsche overzeesche bezittingen voor Beschaafde lezers uit alle standen, uit de beste bronnen en eigen ervaring in Oost- en West-Indiën* geput van M.D. Teenstra een lijst van alle Nederlandse bestuursambtenaren die in 1851 in de koloniën werkzaam waren. Het waren er minder dan tweehonderd, Suriname en de Antillen inbegrepen; het tellen wordt bemoeilijkt door de overplaatsingen, waardoor allerlei personen er meerdere keren in voorkomen. Nog geen tweehonderd ambtenaren, op een bevolking van - destijds geschat - ongeveer 16 miljoen.

Eén van de juist overgeplaatste ambtenaren was Eduard Douwes Dekker (1820-1887), 'Assistent Resident, Secretaris, Magistraat en Kommandant der Schutterij (sedert 15 Oct. 1851)' te Amboina, hoofdplaats der Molukse eilanden. Hij had, sinds hij in 1839 in Batavia was aangekomen, een afwisselende loopbaan gehad. Zo was hij commies van de Rekenkamer en controleur aan Sumatra's westkust; na een kastekort werd hij daar ontslagen en leefde vervolgens ambtelooos (en brodelooos) op Sumatra en Java, waarna een langzaam eerherstel volgde met steeds betere posities op Java, Celebes, Banda en, zoals we zagen, Amboina. Zo had hij in bijna alle delen van de Nederlands-Oost-Indië gediend, met Borneo als belangrijkste uitzondering. In later jaren werd hij, zoals bekend, weer op Java geplaatst, in de afdeling Lebak. Daar zou hij in 1856 in conflict komen met de Nederlands-Indische overheid: de affaire

1 Gontsjarov, *Reis om de wereld* (Amsterdam 1987) 94.

Eduard Douwes Dekker, naar een foto in het Multatuli-Museum.

die hij heeft vereeuwigd in zijn *Max Havelaar*, verschenen in 1860.

En van al die plekken in Nederlands-Indië zijn, gelukkig, wel brieven of herinneringen van Douwes Dekker bewaard gebleven - al is het natuurlijk nooit genoeg. Interessant, ook voor de beeldvorming van Nederlands-Indië, is bijvoorbeeld een terugblik op zijn jaren in Batavia, 1839-1842.

'In het voorjaar van 1839 had ik op 'n avond te veel garnalen gegeten in de chinese kamp te Batavia. Ook bami hadden we gebruikt, en kimloh. Ik zelfs rynwyn met selterswater. Sommigen onzer - althans zo werd me later verteld - dreven de matigheid zo ver, dat ze 't selterswater onaangeroerd staan lieten. Toen we naar huis reden in wagens met vierspan, zongen wy: Ma Normandie, en Jeune fille aux yeux noirs. Ik herinner me dit niet, maar kan 't verzekeren omdat we altyd die dingen zongen, wanneer we terugkeerden van een bami-party, en ik zie niet in waarom we dat toen verzuimd zouden hebben.'

Maar de jonge drinkeboers kregen onenigheid, waarbij de onbekwaamste de teugels greep en de vierspan omsloeg op het Molenvliet,

‘(...) zowat tegenover de Prinselaan, waar ik den vorigen dag op de schut-tersexercitie door den kommandant Lutjens - een hartelyken goeden man toch, al was hy wat driftig! - wegens ‘verregaande excentriciteit’ van korporaalgedegradieerd was tot gemeen. Lieve god, ik was van den troep afgelopen om tjin-tjao te drinken. Ik zou ’t waarachtig niet gedaan hebben als er een vyand in de buurt ware geweest. Maar in vredestd! Is dat nu zo erg!’²

Eerder corporaal dan koloniaal. De terugblik was van jaren later, toen Eduard Douwes Dekker al vele jaren bekend was onder zijn schrijversnaam Multatuli. Toch zegt de passage iets over het Batavia van 1839. De Europeanen wezen het Indische voedsel weliswaar niet af, maar spoelden het weg met rijnwijn en selterswater (een soort spawater uit Duitsland, wat daar nog altijd populair is). Ook voor het overige gedroegen ze zich alsof er geen zeereis van drie maanden tussen hen en Amsterdam lag. De gemiddelde bestuursambtenaar, Douwes Dekker inbegrepen, ging nauwelijks met de autochtone bevolking om. Dat wil zeggen: zakelijke of formele omgang was er wel en er waren natuurlijk seksuele contacten, maar die moeten misschien toch ook als zakelijk worden omschreven, want vaak werd ervoor betaald.

Maar de beschrijving van het ongeluk aan het Molenvliet vertelt ons nog meer over de latere schrijver. Multatuli dankt zijn faam niet aan zijn gevoelige sfeerbeschrijvingen. Als het nodig was bleek hij ook dat onderdeel van het schrijven wel te beheersen, zoals hij met ‘Saïdjah en Adinda’ heeft bewezen, het hoogtepunt van zijn *Max Havelaar*. Minder bekend is *Wys my de plaats waar ik gezaaid heb* uit 1861, ‘uitgegeven ten behoeve der noodlydenden door de overstroming in Nerderlands Indië’.

‘Zie eens dat bamboezen huisje. Wat al mensen zyn daar byeen. Karidien is gastheer, hy laat ketoepat voordienen. Ook is er manisan, en teboe, en air djahé en kwé-kwé en een tal van dingen die geen naam hebben, of waarvan ik althans u den naam niet zeggen kan.’

Zo laat Multatuli de beschrijving van een feest beginnen: een samenkomst omdat er een tijger is geschoten.

2 Citaat uit de relatief onbekende *Causerieën*, in Multatuli, *Volledige Werken* IV (Amsterdam 1950-1995) 154-156.

‘En vóór Karidien’s huis klinkt de gamelan; en achter hoort men het stampen van de ryst; en er is gepraat en gelach in den kring, zó dat het ons byna belet de pantoens te verstaan. En dat zou jammer wezen misschien, want dikwyls is daar veel schoons in.’³

De pantoen is een veelgebruikte Maleise versvorm, iets wat Multatuli kennelijk als bekend kon veronderstellen. Belangrijker is de vertelling als geheel. Met zijn bijna clichématige beschrijving van deze Indische gezelligheid bracht hij de Javanen voor zijn lezers tot leven - waarna hij Karidien en zijn vrouw Amia, de buurman Pa-Simah, diens zoontje Sima, de mooie Aïssa, de trotse Loentar en Sapilah ‘die zo fraai speelde op den gamelan’ en zoveel anderen plotseling liet verzwelgen door een *bandjir*. Multatuli slaagde erin zijn lezers te ontroeren, want er werden flink wat exemplaren van de brochure verkocht en de uitgever kon 1300 gulden naar Indië sturen. Maar misschien was de opbrengst nog wel hoger geweest als Multatuli zijn brochure niet met een inleiding had laten beginnen waarin hij - macht der gewoonte - zijn publiek scherp aanviel.

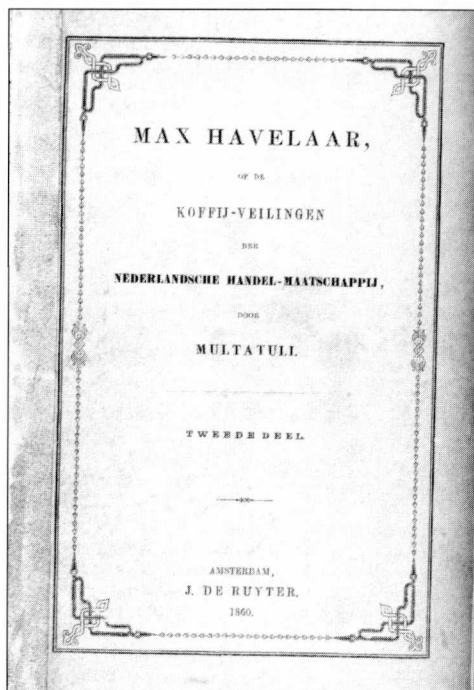
Want het was hem maar zelden te doen om de lezers met mooie beschrijvingen te behagen. ‘Ik ben geen schryver’, zei hij dan, ‘Verbeeld u, Jezus na het uitspreken van de Bergrede, een redenaar.’ Hier komen twee motieven uit Multatuli’s werk samen: zijn herhaalde verzekering dat het niet om zijn schrijverschap ging en zijn vereenzelviging met Jezus, hoewel hijzelf geen christen was. Maar het gaat hier om het eerste. Multatuli beleed zijn afkeer van ‘mooischryvery’ zo nadrukkelijk, dat het moeilijk is er geen gekoketteer in te zien.

Maar het is waar: over het algemeen vallen zijn geschriften meer op door hun scherpste van toon dan door idyllische taferelen. Wel had hij soms de neiging sommige zaken in Nederlands-Indië mooi voor te stellen, zoals het karakter van ‘de zachtmoedige Javaan’, die volgens hem ver boven de Hollandse christen uitsteeg. Hij meende dat. Het was één van de punten waarop de invloed van het Verlichtingsdenken op hem merkbaar was (in dit geval Rousseau en Bernardin de Saint-Pierre), maar het was tegelijk ook een retorisch middel: hoe rechtschapener de Javaan was, des te treuriger kwam de Nederlandse kolonisator uit zijn geschriften naar voren.

Over veel aspecten van de Indische samenleving heeft Multatuli bijna niets geschreven, wat opmerkelijk is voor een schrijver die zo vaak met

3 Uit: ‘Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb’, in: Multatuli, *Volledige werken* II, 494-504.

Nederlands-Indië wordt geassocieerd. Het sirih-kauwen, de stille kracht, de wazig-blauwe bergen in de verte, het nachtelijk luiden van de tongtong, het roepen van de totek (gekko), de rappe tjiktjak (huishagedis), de alom aanwezige muggen, de hitte en de moessonregens; er is in zijn boeken niet veel van terug te vinden. En daar was het hem ook niet om te doen. 'De Javaan wordt mishandeld,' schreef hij keer op keer, in *Max Havelaar*, in zijn *Minnebrieven* - volgens sommigen zijn allerbeste boek - en in zijn *Ideeën*. Dát was de kern. Maar misschien is er nog een andere verklaring.

Titelpagina van de eerste druk van Multatuli uit 1860 uit: Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002).

Is het eigenlijk wel terecht dat Multatuli altijd weer in één adem met Nederlands-Indië wordt genoemd? Zeker, het lijkt bijna onvermijdelijk, omdat het beroemdste boek uit de Nederlandstalige literatuur nu eenmaal gaat over 'de gordel van Smaragd' (een gemeenplaats, ja, maar uitgevonden door Multatuli). Af en toe doet iemand wel eens een poging om hem te bevrijden uit de kluisters van de tempo doeloe, maar veel succes heeft dat niet. Multatuli en Max Havelaar zijn vaak synoniem, en steeds meer mensen denken dat Multatuli de titel is.

In zijn eigen tijd was dat anders. Natuurlijk, ook toen was Multatuli in de eerste plaats de schrijver van *Max Havelaar*, de 'Indische' roman die tot kamervragen had geleid en bovendien zijn debuut was. Maar hij bewoog zich op meer terreinen. In kleine kring was dat al bekend, want al een halfjaar voordat *Max Havelaar* in de winkel lag, was er een korte tekst van zijn hand gepubliceerd, 'Geloofsbelijdenis', in het vrijdenkersblad *De Dageraad* (najaar 1859). Bij die gelegenheid werd het pseudoniem Multatuli voor het eerst gebruikt. Was die 'Geloofs-

belydenis' nog een vriendelijke parabel die voor meerdere uitleg vatbaar was, dat gold niet voor een lang gedicht (als dat het juiste woord ervoor is) van ruim een jaar later. 'Het gebed van een onwetende', eveneens in *De Dageraad* verschenen, werd het strijdlied van hele generaties vrijdenkers en atheïsten. De laatste regel - 'De vader zwygt... O God, er is geen God!' - is nog wel eens als een vorm van twijfel en multatuliaanse tweeslachtigheid geïnterpreteerd, maar met zulke overwegingen maakte de schrijver nog in hetzelfde jaar 1861 korte metten door in zijn eerste bundel *Ideeën* op het geloof los te branden, en vooral op het Christendom.⁴ Idee 186:

'Ik heb in veel opzichten eerbied voor Jezus, maar niet voor 't zogenaamd Christendom. Er zyn door Jezus dingen gezegd, die 'k geloof - schoon ik ze niet geloof *omdat* hy 't zeide - maar in 't Christendom zelf geloof ik *niet*. Ik ontken 't bestaan van dat Christendom. Ik heb 't nooit ontmoet, nooit waargenomen, en ben overtuigd dat Jezus, op aarde terugkomende, heel verwonderd wezen zou te horen dat men zich naar hem noemde. Ik heb een neefje die spelfouten maakt, en zich daarom Multatulist noemt. Wat zou m'n aanhang groot wezen, als dat opging.'⁵

Multatuli's aanvallen op geloof en Christendom hingen nauw samen met zijn pleidooien voor meer rechten voor de vrouwen. 'Wat hebt gy gemaakt van de wereld, o christenen,' vroeg hij zich in zijn Idee 181 af. 'Wat hebt ge gemaakt van *de* vrouw?' Hij verweet de gelovigen dat ze, ingevolge de bijbelse eis 'dat de vrouwen *onderdanig* moeten zyn', de vrouw in een ondergeschikte positie hadden gewerkt. Hij besloot 'het Idee' met een dialoogje dat nog altijd modern aandoet:

'Maar wie moet dán heersen? 't Antwoord is zeer eenvoudig: er wordt niet geheerst.

- Goed, maar (...) wie behoort het meest invloed te hebben?

- Wel (...) die 't verdient.

- Nog eens goed, maar (...) wie verdient het?

- Wie 't meest ontwikkeld is als mens. De geslachtsdelen hebben hiermee evenmin te maken als de kleur van 't haar.'⁶

Door deze en andere teksten was Multatuli bepalend voor de vrijdenkers-beweging en de beginnende vrouwenemancipatie; hij is om die reden wel Nederlands eerste feminist genoemd. Maar belangrijker nog was zijn invloed

4 Multatuli, *Volledige werken* I (Amsterdam 1950-1995) 473-477.

5 Multatuli, *Volledige werken* II, 405.

6 Ibidem, 396-397.

op de arbeidersbeweging. Door zijn lange en bewogen *Idee* 451, waarin hij in 1863 pleitte voor betere werkomstandigheden en hogere lonen, werd hij door velen beschouwd als de man die de arbeiders in Nederland had wakker geschud. Bovendien pleitte Multatuli - zelf overigens op dat moment nog een verklaard antidemocraat - voor échte vrije verkiezingen met stemrecht voor arm en rijk, voor man én vrouw; in een tijd dat alleen een beperkt aantal Nederlandse mannen die voldoende belasting betaalden mochten stemmen. 'Algemene verkiezingen dus,' stelde Multatuli vast. 'Afschaffing van den census, die bespottelyk is, én in principe én in toepassing.'⁷ Dit was Multatuli zoals zijn tijdgenoten hem zagen. De man die tegen de uitbuiting van de bevolking in Nederlands-Indië was opgestaan, maar die het daarbij niet had gelaten. Hij kwam op voor álle onderdrukten en hij heeft zelf wel eens verklaard dat 'de werkman' voor hem de Javaan van Europa was.

In dit licht is er maar één conclusie mogelijk. Multatuli schreef over Nederlands-Indië, maar hij hoort eigenlijk niet tot de Nederlands-Indische letterkunde. Anders dan schrijvers als Du Perron en Couperus kwam hij noch zijn familie ervandaan, en wat dat betreft is hij altijd aan de buitenkant van de Nederlands-Indische samenleving gebleven. Voor de veronderstelde Indische atmosfeer was hij niet erg gevoelig - maar wél voor het onrecht, dat hij altijd en overal waar hij het waarnam heeft bestreden. Uiteindelijk was zijn invloed op het Nederlands-Indische bestuur zeer groot. Zelf heeft hij de veranderingen niet meer meegemaakt, maar het nieuwe beleid van rond de eeuwwisseling, de zogeheten Ethische Politiek, leunde zwaar op zijn denkbeelden en was mede ontworpen door voormalige ambtenaren die jaren daarvoor met *Max Havelaar* in de hand naar Indië getogen waren. Op termijn heeft Multatuli zo zelfs veel betekend voor het Indonesische nationalisme, want de eerste voorvechters van de onafhankelijkheid hadden dankzij de Ethische Politiek recht op scholing gehad. Diezelfde nationalisten zijn Multatuli dan ook blijven herinneren als een van de weinige Nederlanders die wél 'deugden'.

Dit maakt Multatuli echter nog niet tot een Indisch schrijver. Aan de 'beeldvorming van de koloniale levensstijl' heeft hij evenmin veel bijgedragen, al was het maar omdat *Max Havelaar* en zijn andere teksten over Nederlands-Indië, hoe scherp en meeslepend ook, in letterlijke zin betrekkelijk arm zijn aan beelden. Wel heeft hij, en dat is uiteraard veel belangrijker, de Nederlanders de ogen geopend voor de misstanden in de koloniën.

7 Multatuli, *Volledige werken* III, 146.